

शर्मिला खड्का (दाहाल) का बालउपन्यासमा बालमनोविज्ञान

डा. यादेवी ढकाल

सार

प्रस्तुत लेखमा शर्मिला खड्का (दाहाल) का बालउपन्यासमा बालमनोविज्ञानको प्रयोगको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली बालउपन्यास परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएकी शर्मिला दाहाल (खड्का) का बालउपन्यासमा बालमनोविज्ञानको अवस्थाको चित्रण के कस्तो छ भनेर अनुसन्धान गर्नु औचित्यपूर्ण भएकाले प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ । बालउपन्यासमा बालमनोविज्ञानको प्रयोग बालसंवेगको अवस्था, समाज बालमनोविज्ञान र बालमनोग्रन्थको चित्रणका रूपमा हुने गरेको छ । शर्मिलाका बालउपन्यासमा पनि यही पक्षको चित्रण सघन र यथार्थपरक रूपमा भएको छ । शर्मिलाका बालउपन्यासमा विशेष गरी जिज्ञासा, भय, करुणा, रिस जस्ता बालसंवेगहरूको चित्रण पाइन्छ । उनका उपन्यासमा खेलप्रियता, अनुकरण, प्रदर्शन, प्रहसन जस्ता समाज बालमनोविज्ञानका वृत्तिको चित्रणमा पाइन्छ र यसका साथै उनका उपन्यासमा उच्चता, हीनता, परपीडन र स्वपीडन जस्ता बालमनोग्रन्थको चित्रण पाइन्छ भन्ने यस अनुसन्धानको निष्कर्ष रहेको छ ।

शब्द कुञ्जिका : संवेगात्मक स्थिति, सङ्ग्रह भाव, समाज बालमनोविज्ञान, बालमनोग्रन्थ

१. परिचय

शर्मिला खड्का (दाहाल) मूलतः बालसाहित्यकार हुन् । उनका सानी (२०६०), सानीको साहस (२०६३), मित्रताको महत्त्व (२०६३), सिन्केको सफलता (२०६४), साने बन्यो सन्तवहादुर (२०६७), स्वर्णिमा (२०६९), सुइरे र भुईँफुटे (२०६९) बालउपन्यास प्रकाशित छन् । यीमध्ये बालमनोविज्ञानको प्रयोगका दृष्टिले सानी (२०६०) र स्वर्णिमा (२०६९) महत्त्वपूर्ण छन् । त्यसैले यहाँ उनका यिनै दुई वटा बालउपन्यासमा बालमनोविज्ञानको प्रयोग कसरी गरिएको छ भन्ने विषयको शोधपरक अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा उनका यी दुई बालउपन्यासमा बालसंवेगको अवस्था, समाज बालमनोविज्ञान र बालमनोग्रन्थको चित्रण के कसरी गरिएको छ ? भन्ने मूल शोध प्रश्न रहेको छ । यही प्रश्नको समाधानका लागि यी बालउपन्यासमा बालसंवेगको अवस्था, समाज बालमनोविज्ञान र बालमनोग्रन्थको चित्रणको अवस्था पहिचान गर्नु यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यस अध्ययनको प्राथमिक सामग्री माथि उल्लिखित दुई वटा उपन्यास हुन् । बालमनोविज्ञानको सिद्धान्त तथा शर्मिला खड्काका बालउपन्यासका बारेमा लेखिएका सामग्री यसका द्वितीयक सामग्री हुन् । यस अनुसन्धानमा आवश्यकता अनुसार व्याख्या, विश्लेषण तथा तुलना विधिको प्रयोग गरिएको छ । शर्मिला खड्काका अरू बालउपन्यासमा पनि केही मात्रमा बालमनोविज्ञानको सन्दर्भ आएको भए पनि यस अध्ययनमा उल्लिखित दुई वटा बालउपन्यासलाई मात्र अध्ययनका लागि छानिएको छ ।

२. साहित्यमा बालमनोविज्ञान : सैद्धान्तिक पर्याधार

बालकको शारीरिक र मानसिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने विषय बालमनोविज्ञान हो । बालमनोविज्ञानमा बच्चाको जन्मदेखि परिपक्वता हासिल गर्दासम्मको समय अवधिको बच्चाको शारीरिक तथा मानसिक विकासका विभिन्न पहलुको अध्ययन गरिन्छ । यसले बालबालिकाको क्रमिक विकास के-कसरी हुन्छ भन्ने विषयमा विस्तृत

अध्ययन गरी वैज्ञानिक निष्कर्ष दिन्छ (पाण्डेय, इ. १९६६ : पृ. २-३) । यसर्थ बालमनोविज्ञान भनेको बालकको समग्रताको अध्ययन हो ।

बालमनोविज्ञान साहित्यको पनि महत्त्वपूर्ण विषय हो । खासगरी बालसाहित्यमा बालमनोविज्ञानको विषयलाई विशेष महत्त्व दिइएको पाइन्छ । बालसाहित्यमा बालमनोविज्ञानको चित्रणमा मुख्यतः निम्न लिखित विषयले प्रश्रय पाउने गरेको छ :

(१) संवेगात्मक स्थिति

बालकमा भोक, भय, क्रोध, आश्चर्य, आनन्द, सङ्ग्रहभाव, घृणा, करुणा, आत्मरक्षा, प्रतिकार, सङ्ग्रह भाव, स्नेह, कामुकता जस्ता संवेग देखापर्छन् । बालकहरू बढ्दै जाँदा उत्साह, आत्महीनता, प्रसन्नता, बालसाहित्यमा रुचि, जिज्ञासा, हीनताबोध, आत्मप्रशंसा, दया, माया, समानता, सद्भाव जस्ता संवेगहरूको विकास हुन्छ (ढकाल, २०७४, पृ. ७७) । त्यसैले यस अध्ययनमा बालकको संवेगात्मक अवस्थाको विश्लेषणलाई बालउपन्यासमा बालमनोविज्ञानको अध्ययन गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार लिइएको छ ।

(२) समाज बालमनोविज्ञान

बालकले अभिभावक तथा साथीहरूसँगको सङ्गतबाट सामाजिक व्यवहारहरू सिक्छ । उसले साथीहरूको सङ्गतबाट खेल खेल्न सिक्छ भने ठुला व्यक्तिसँग गर्ने व्यवहार सिक्छ । उसमा अनुकरण, प्रतिस्पर्धा, सहयोग, दया, साहस, सहानुभूति, सामाजिक स्वीकृति, अर्काको गुणको प्रशंसा र दोषप्रति घृणा, उत्तरदायित्व वहनजस्ता सकारात्मक सामाजिक मनोविज्ञानको विकास हुन्छ । भगडालुपन, रबाफ, स्वार्थ, लिङ्गीय प्रतिरोध, पूर्वाग्रह, विरोध, अविश्वास, धोका, अरूलाई दुःख दिएर आनन्द लिनेजस्ता नकरात्मक सामाजिक विकासको मनोविज्ञान पनि देखापर्छ । बालबालिकाहरू आफूसँग भएको कुरा अरूलाई देखाउन र अरूका नयाँ नौला कुराहरू हेर्न आतुर हुन्छन् (फ्रायड, इ. १९९१, पृ. ३००) । यसर्थ यस अध्ययनमा समाज बालमनोविज्ञानको पनि विश्लेषणलाई पनि आधार मानिएको छ ।

(३) बालमनोग्रन्थिको अवस्था

फ्रायड र उनका उत्तरवर्ती मनोवैज्ञानिकहरूले प्रतिपादन गरेको मनोविश्लेषणलाई आधार मानेर बालमनोग्रन्थिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । फ्रायड र उनका उत्तरवर्ती एडलर, युङ जस्ता मनोवैज्ञानिकहरूले बालकहरूमा मातृरति, पितृरति, आत्मरति, परपीडन, स्वपीडन, उच्चता, हीनता, सपना जस्ता मनोग्रन्थि तथा प्रवृत्तिहरू रहन्छन् भन्ने बारेमा व्यापक अध्ययन गरेका छन् (ढकाल, २०७४, पृ. ७७) । त्यसैले यस अध्ययनमा मातृरति, पितृरति, सपना, कल्पना, परपीडन, स्वपीडन, उच्चता, हीनता जस्ता मनोग्रन्थिको अध्ययनलाई पनि आधार मानिएको छ ।

३. सानी उपन्यासमा बालमनोविज्ञान

शर्मिला खड्का (दाहाल) द्वारा लिखित सानी (२०६०) बालउपन्यासमा बालमनोविज्ञानको चित्रण भएको छ । यस उपन्यासमा सानी नामकी बालपात्र छे । उपन्यास त्यही सानीको विषयमा केन्द्रित छ । उपन्यासका घटनाहरू सानीमै केन्द्रित छन् । उपन्यासमा सानीको बालमनोविज्ञानका विविध पक्षको चित्रण गरिएको छ ।

३.१ संवेगहरूको अवस्था

सानी उपन्यासकी मुख्य बालपात्र सानी नै हो । यसबाहेक सानीका साथी शोभा, स्मृति, रमा, सुस्मिता, निता, सुरेश, राधा जस्ता बालपात्र छन् । यी बालपात्रहरूमा विभिन्न प्रकारका संवेगहरू पाइन्छन् ।

(क) जिज्ञासु

सानी उपन्यासमा बालकमा हुने विभिन्न वृत्तिहरूको चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासका बालपात्रहरू जिज्ञासु छन् । उपन्यासकी मुख्य पात्र सानी अत्यन्तै जिज्ञासु छे । साथीहरूका आमा हुने आफ्नी आमा भने नहुने कुराले उसलाई पिरोल्छ र ऊ आमा बारेका जिज्ञासा आफ्ना हजुरआमा र बाबुहरूसँग राख्छे । उसकी आमा आकाशमा उडेर गएको कुरा हजुरआमाले सुनाएपछि ऊ किन आकाशमा गएकी होला अरू जिज्ञासा राख्छे । ऊ आफ्नी आमाले किन माया नगरेको होला भनेर सोच्छे र आमालाई सम्बोधन गरेर “किन मलाई छाडेर जानुभएको” भनेर लेख्छे (पृ. ९) ।

सुरेशले टिनको बट्टामा पानी हालेर ‘फु मन्तर’ गर्दै जादु देखाउँदा सानी पनि जादुप्रति उत्सुक हुन्छे (पृ. १४) ?” । यसरी सानी उपन्यासमा बालकमा हुने जिज्ञासाको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

(ख) खुसी-उत्साह

उपन्यासकी बालपात्र सानीमा खुसी वा उत्साहको संवेग पाइन्छ । सानी साथीहरूसँग पानीका फोका बनाएर खेल्दा खुसी र उत्साहित हुन्छे । यसरी नै उसका बाबुले मम्मीलाई ल्याउने भनेर सुनाउँदा ऊ खुसी भएर उफ्रिन्छे र साथीहरूलाई भन्छे, “बुभ्यौ तिमीहरूले, अब चाँडै मेरी मम्मी आउनुहुनेछ । अनि मलाई मम्मीले कति माया गर्नुहुन्छ । बुभ्यौ (पृ. १४) ?”

सानी स्कूलमा भएको कविता प्रतियोगितामा कविता सुनाउन उत्साहित हुँदै जान्छे । त्यस प्रतियोगितामा पुरस्कृत हुँदा खुसी हुन्छे । सानी आमा (सौतेनी आमा) भेट्दा खुसी हुन्छे । ऊ आमासँग मन्दिर जान पाउँदा खुसी हुन्छे । उसकी आमाले बट्टाबाट जादु बनाइदिँदा पनि खुसी हुन्छे । त्यसरी नै चड्गा उडाउन पाउँदा, आमालाई लिएर स्कूलमा नतिजा लिन जान पाउँदा पनि खुसी हुन्छे । सानी मात्र होइन, सानीका साथीहरू पनि रमाइला खेलहरू खेल्न पाउँदा खुसी हुन्छन् । यसरी सानी र उसका बाल साथीहरूमा खुसी वा प्रसन्नताको संवेग पाइन्छ ।

(ग) क्रोध (रिस)

सानी उपन्यासका बालपात्रमा क्रोधको संवेग पनि पाइन्छ । साथीहरूका आमा थिए तर आफ्नी आमा भने नभएकामा सानी भर्कन्छे, रिसाउँछे । सानीका बाबुले दोस्रो बिहे गर्ने भएपछि उनले सानीलाई आमा आउने कुरा सुनाउँछन् । सानी खुसी भएर साथीहरूलाई यो खबर सुनाउँछे । साथीहरूले उसका बाबुले उसकी साँच्चिकै आमा ल्याउने होइन, सौतेनी आमा ल्याउने भनिदिन्छन् । यो सुनेर सानी रिसाउँछे, भर्कोफर्को गर्छे ।

सानीका बाबुको जागिर सहरमा सरुवा हुन्छ र उसका आमाबुवा सहर जाने हुन्छन् । त्यसपछि सानी घरका सबैसँग रिसाउन थाली । यो देखेर सानीका आमाले किन रिसाएकी भनेर सोधी । सानीले भनी : “मलाई पनि तपाईंहरूसँगै लानोस् न हुन्न ? अनि म रिसाउँदिनँ (पृ. ३१) ।”

(घ) लज्जा

सानी उपन्यासकी बालपात्र सानीमा लज्जा संवेग पनि पाइन्छ । सुस्मिताको जन्मदिन पार्टीमा जाँदा आफूले लगेको उपहार नसुहाएको ठानेर सानीले त्यसलाई लुकाई । उसले लुकाएको पुतलीलाई नदेखाएकै कारण उसलाई अरूहरूले केही चोरेर लुकाएको शङ्का पनि गरे । त्यति गर्दा पनि सानीले पुतली लुकाउन छाडिन र अन्त्यमा सुस्मिताको आमाले त्यो पुतली खोसेर फ्याँकिदिइन् । यसरी अरूको सामु आफ्नो उपहार सामान्य भएकोमा सानीमा लज्जा संवेग रहेको देखिन्छ ।

(ड) अन्य संवेगहरू

‘सानी उपन्यासका बालपात्रमा उत्साह, क्रोध, लज्जा बाहेक अन्य संवेगहरू पनि पाइन्छन् । साथी सुदेशले साबुन र पानीको फोका बनाएर उडाएको देख्दा सानी पनि उत्सुक भएर त्यस्तै खेल खोज्छे । उसले पाँच रुपैयाँ तिरेर बोटलसहितको पानीको फोका किन्छे । सानीले पानीले फोका उडाएको देखेर उसका साथी शोभा, स्मृति, रमाहरू पनि त्यसरी पानीका थोपा खेल उत्सुक हुन्छन् । सानी अरूका आमा भएका आफ्नी भन्ने आमा नभएकामा चिन्तित छे । बाबुआमाले उसलाई छाडेर सहर गएपछि ऊ चिन्तामा डुब्छे र विरामी हुन्छे, बाबुआमा उसलाई आफूसँगै सहर लैजान तयार भएर आएपछि उसको विराम निको हुन्छ । यसरी यस उपन्यासका बालपात्रमा आश्चर्य, पिर जस्ता संवेगहरूको चित्रण पनि भएको पाइन्छ ।

३.२ समाज बालमनोविज्ञान

सानी उपन्यासमा समाज बालमनोविज्ञानअन्तर्गत अनुकरण, प्रतिस्पर्धा, सहयोगी भावना, सामाजिक स्वीकृति जस्ता सकारात्मक सामाजिक भावनाका साथै भ्रगडालुपन, रबाफ, स्वार्थ, पूर्वाग्रह, प्रतिशोध जस्ता असामाजिक व्यवहारको चित्रण पाइन्छ ।

सानी सहयोगी छे । उसका साथीहरू पनि सहयोगी छन् । उनीहरू समूहमा खेल्छन् । साथीको जन्मदिनमा उपहार आदान प्रदान गर्छन् । आफ्ना घरका कुरा गर्छन् । त्यस्तै बालक बालकका विचमा भ्रगडा हुन्छ । केही बालपात्रहरू रबाफ देखाउन खोज्छन् ।

सानी उपन्यासमा बालकमा हुने खेलप्रियताको चित्रण पाइन्छ । सानी खेलप्रति हुरुक्क हुन्छे । सुरेशले साबुन पानीको फोका बनाएर खेल्दा सानीलाई पनि त्यो खेल खेल्न मन लाग्छ र उसले आँप खान दिने भनेर सुरेशसँग साबुन पानीको बोटल माग्छे । सुरेशले त्यसका लागि पाँच रुपैयाँ मागेपछि सानीले बाबुसँग पैसा मागेर साबुन पानीको बोटल किन्छे र खेल्छे । सानीका साथी शोभा, स्मृति, रमाहरू पनि साबुन पानीका फोका खेलेर रमाउँछन् ।

सानी उपन्यासमा बालकहरूको खेलप्रियताका विभिन्न उदाहरणहरू छन् । सानी पुतली खेल मन पराउँछे । ऊ चड्गा उडाएर खेल पनि मन पराउँछे । जन्मदिनको पार्टीमा सुस्मितालाई धेरैजसोले खेलकै सामग्रीहरू ल्याइदिन्छन् । सानी र उसको साथी सुरेशलाई जादुको खेल पनि मनपर्छ । सानीको सपनामा आएकी परीले पनि सानीलाई खेलकुदकै सामग्रीहरू ल्याइदिन्छे । यी आधारहरूबाट हेर्दा बालकमा हुने खेलप्रियताको प्रवृत्तिलाई सानी उपन्यासमा महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ ।

सानी उपन्यासले बालकहरू आमाको मायाका भोका हुन्छन् भन्ने देखाएको छ । सानीकी आमा छैनन् । त्यसैले सानीले आमाको मायाको अभाव महसुस गरेको छ । ऊ जान्नेबुझे भएदेखि नै आमाका बारेमा सोधखोज गर्छे । उसकी हजुरआमा र बाबुले उसकी आमा टाढा गएकी छे भन्छन् । त्यही भएर सानी हजुरआमालाई सोध्छे, “आमा, यही वादलले उडाएर हाम्रो मम्मीलाई लगेको हो (पृ. ८) ?”

सानी आमाले आफूलाई माया गर्छिन् कि गर्दिनन् होला ? भन्ने कुरा सोच्छे । ऊ बाबुसँग सोध्छे, “बाबा, अनि मेरो मम्मीलाई मेरो माया लाग्दैन (पृ. ९) ।”

सानीलाई आफ्नी आमाले किन माया नगरेकी होला भन्ने सोच्छे र लेख्छे, “मम्मी, हजुर मलाई छोडेर काठमाडौँ जानुभयो रे, किन ? तपाईंलाई मेरो माया लाग्दैन ? म तपाईंलाई कति सम्झिरहन्छु । तपाईं चाँडै आउनु, ल (पृ. १०) ।”

सानीका बाबुले दोस्रो विहे गर्ने हुन्छन् । उनले सानीलाई 'तिमी मम्मी चाँडै आउँदैछिन्' भन्छन् । त्यो सुनेर सानी धेरै खुसी हुन्छे । सानीले 'आमाको माया' शीर्षकमा कविता पनि लेख्छे । सानीले सपनामा पनि उसकी आमा परीका रूपमा आएको र माया गरेको देख्छे । उसका बुवाले आमा (सानी आमा) न्याएपछि ऊ खुसी हुन्छे । आमासँग बस्न, हिँड्न, घुम्न पाउँदा ऊ अत्यन्तै खुसी हुन्छे । उसका आमा र बुवाले उसलाई छाडेर सहर गएपछि सानी विरामी पर्छे, उसको विराम निको हुँदैन । आमाबाबु उसलाई पनि लिएर सहर जान तयार भएपछि उसको विराम निको हुन्छ । उपन्यासको अन्त्यतिर उल्लेख भएको निम्न लिखित कथनले पनि बालकहरूका लागि आमा नै सबैभन्दा प्रिय नाता हो भन्ने देखाउँछ :

“फुपू र हजुरआमासँग विदा माग्नुपर्दा सानीलाई सारै नरमाइलो लाग्यो ।साथीहरूसँग छुट्टिनु पर्दा सानीलाई खल्लो त लाग्यो, तर मम्मीसँग जान पाउने खुसीले उनले त्यो चोट सहिन् (पृ. ३४) ।”

यसरी बालकहरू आमाको माया र संरक्षणमा हुर्कन चाहन्छन् र आमाको अभावले बालकहरूको मनोविज्ञानमा नकारात्मक प्रभाव पर्छ भन्ने यस उपन्यासको मूल सार रहेको छ ।

३.३ बालमनोग्रन्थिको अवस्था

सानी बालउपन्यासमा परपीडन, स्वपीडन, उच्चता, हीनता जस्ता मनोग्रन्थिको सामान्य भ्रलक पाइन्छ । यसमा विशेषतः सपनाको चित्रणमा जोड दिइएको छ । मान्छेका अतृप्त चाहना, इच्छा, आकांक्षाहरू नै सपनामा प्रकट हुने गर्छन् भन्ने बालमनोग्रन्थिको अवस्था यसमा सार्थक रूपमा चित्रण भएको छ । यस उपन्यासमा सानीको सपना यस्तै अतृप्त चाहनाहरूको परिपूर्तिका रूपमा आएको छ । सानीकी आमा छैन । सुस्मिताको जन्मदिनको पार्टीमा सानीले वेइज्जत भोग्नुपर्छ । त्यही वेइज्जत र आमाको अभावलाई मिलाएर उपन्यासमा सानीको सपना प्रस्तुत गरिएको छ । सानीले सपनामा आफ्नी आमा परीका रूपमा आएको देख्छे । साथै उसले आमासँग सुस्मिताको जन्मदिनको पार्टीमा भएको वेइज्जतिको कुरा स्पष्ट पाउँछे ।

वास्तविक भोगाइमा जुन जुन कुरामा सानीलाई अभाव र असन्तुष्टि छ, सपनामा पनि उसले त्यही कुरा देखेको छ । यसले सपना मानिसको मनोविज्ञानसँग सम्बन्धित छ भन्ने कुरा देखाएको छ । यस प्रकार सानी उपन्यासमा बालमनोग्रन्थिको चित्रण पाइन्छ ।

४. स्वर्णिमा बालउपन्यासमा बालमनोविज्ञान

शर्मिला खड्का (दाहाल) द्वारा लिखित स्वर्णिमा बालउपन्यास पहाडी मूलकी धनी परिवारमा जन्मेहुर्केकी स्वर्णिमा तराई मूलको सामान्य परिवारमा जन्मेहुर्केकी शिवुका विचको मनोविज्ञानमा केन्द्रित भएर यो उपन्यास लेखिएको छ ।

४.१ संवेगहरूको अवस्था

स्वर्णिमा उपन्यासमा विभिन्न बाल संवेगहरूको चित्रण पाइन्छ । मुख्य मुख्य बालसंवेगहरू निम्नानुसार छन् :

(क) जिज्ञासा

स्वर्णिमा बालउपन्यासका बालपात्रमा जिज्ञासा पाइन्छ । उपन्यासका बालपात्रहरू शिवु र स्वर्णिमा दुवै जिज्ञासु छन् । स्वर्णिमाका हरेक कुराप्रति शिवुको जिज्ञासा रहन्छ । स्वर्णिमा कुनै दिन बाहिर देखा परिन भने के भयो होला ? भन्ने कुरामा शिवुको जिज्ञासा रहन्छ । स्वर्णिमाको घर, उसका कपडा आदि बारे पनि शिवुमा चासो रहन्छ ।

बालकहरू मोबाइल लगायतका सामानहरू चलाउन र त्यसका बारेमा थाहा पाउन उत्सुक हुन्छन् भन्ने कुरालाई स्वर्णिमा उपन्यासमा पनि देखाउन खोजिएको छ । शिवुका दिदीभिनाजुले मसला पिस्ने मेसिन, घडी, रोटी पकाउने मेसिन, मोबाइल, डिजिटल क्यामेराहरू ल्याउँथे । यस्ता सामान चलाउन र तिनका बारेमा थाहा पाउन शिवु उत्सुक हुन्थ्यो (पृ. १४) ।

शिवु यौन सम्बन्धी पनि चासो राख्न थालेको थियो (पृ. १६) । त्यसरी नै स्वर्णिमा पनि नयाँ नयाँ कुराका बारेमा जान्न खोज्थी । ऊ खोला कसले बनाएको होला ? भगवान् कहाँ बस्छन् ? इन्द्रेणी कसले बनाएको हो ? जस्ता प्रश्न गर्छे (पृ. २८) । यस प्रकार स्वर्णिमा उपन्यासका बालपात्रमा जिज्ञासा पाइन्छ ।

(ख) खुसी

स्वर्णिमा उपन्यासका बालपात्रमा खुसीको संवेग पाइन्छ । शिवु र स्वर्णिमा दुवै बालपात्रमा यो संवेग पाइन्छ । शिवु स्वर्णिमालाई भेट्न पाउँदा खुसी हुन्छ । ऊ अरूको चित्र बनाएर, अरूलाई जिस्क्याएर पनि आनन्द लिन्छ । शिवु र स्वर्णिमा साइकल कुदाउँदै खेल्दा खुसी हुन्छन् ।

केटाकेटीहरूमा अरूलाई जिस्क्याउने, उटपट्याड काम गरेर खुसी हुने प्रवृत्ति पनि पाइन्छ । शिवुमा यो प्रवृत्ति पाइन्छ । उपन्यासमा यस बारेमा यसरी वर्णन गरिएको छ : ऊ कहिलेकाहीं स्कुलमा केटीहरूलाई जिस्क्याउने गर्दथ्यो केटीहरूको पछाडि कपाल जोडिदिने, कागजको पुच्छर बनाइदिने आदि उटपट्याड काम गर्दा उसलाई खुब मजा आउँदथ्यो (पृ. १६) ।

स्वर्णिमासँग नजिक हुँदा, उनीहरूको घर जान पाउँदा शिवु अत्यन्त खुसी हुन्थ्यो । उपन्यासमा भनिएको छ, “स्वर्णिमाको घर जान पाएकोमा शिवु औधी खुसी थियो (पृ. १८) ।”

स्वर्णिमाहरू घर छाडेर काठमाडौँ जाँदा दुःखी भएको शिवु स्वर्णिमाहरू काठमाडौँबाट घर आउँदा खुसी भयो । स्वर्णिमा पनि खुसी भई । शिवु र स्वर्णिमा साइकलमा खेल्न पाउँदा खुसी हुन्छन् । उनीहरू खोलामा गएर माछा मार्न पाउँदा पनि खुसी हुन्छन् । घामपानीका बेलादेखिने इन्द्रेणी देखा खुसी हुन्छन् र रमाउँदै इन्द्रेणीलाई हेर्छन् । स्वर्णिमाको स्कुलमा भएको अभिभावक दिवसमा मञ्चमा आगो लाग्छ । शिवुले स्वर्णिमालाई आगोबाट बचाउँछ । स्वर्णिमालाई बचाउन पाउँदा शिवु खुसी हुन्छ, स्वर्णिमा पनि खुसी हुन्छे । यस प्रकार स्वर्णिमा उपन्यासका बालपात्रमा खुसीको संवेग पाइन्छ ।

(ग) भय/डर

स्वर्णिमा उपन्यासका बालपात्रमा डरको संवेग पनि पाइन्छ । शिवु र स्वर्णिमाको टोलमा द्वन्द्व सुरु भएपछि दिनहुँ नारावाजी जुलुस हुन थाल्छ । त्यो देखेर उनीहरू डराउँछन् । द्वन्द्वका समयमा स्वर्णिमाका बाबु भागेर काठमाडौँ जान्छन् । त्यतिबेला स्वर्णिमा डराउँछे । मानिसहरूले भाला, तरबार, लौरा बोकेर नारा लगाउँदा शिवु आत्तिन्छ । जुलुस देखा शिवु डराएको विषयलाई उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

उनीहरू खेल्दाखेल्दै परबाट एक हुल मानिसहरू नारा लगाउँदै आएको देखे । तिनीहरूले भाला, तरबार र लौरा बोकेर हिँडेका थिए । उनीहरूले जोडतोडले नारा लगाउँदै थिए । शिवु आत्तिँदै स्वर्णिमाको हात समायो ।जुलुस देखेर ऊ निकै डरायो । स्वर्णिमा पनि डराएकी थिइन् । स्वर्णिमाले शिवुलाई च्याप्प समाइन् (पृ. २२) ।

स्वर्णिमाका बाबुको अपहरण भएपछि ठुला मान्छेहरू जस्तै शिवु र स्वर्णिमा पनि डराए । शिवुले स्वर्णिमाको बाबुलाई अपहरणकारीले मारेको सपना देख्यो र त्यसपछि उसलाई धेरै डर लाग्यो । उसले स्वर्णिमा भन्थ्यो लडेको सपना देखेको थियो र सपनामा जस्तै विपनामा पनि लड्छे कि भनेर डराउँथ्यो । यस प्रकार स्वर्णिमा उपन्यासका

बालपात्रमा भय वा डरको संवेग पनि पाइन्छ ।

(घ) करुणा

स्वर्णिमा उपन्यासका बालपात्रमा करुणा संवेग पाइन्छ । आफ्ना घरमा पालेको खसी काटेर दसैं मनाउने चलन उसलाई मन पर्दैन र त्यो खसी काट्नु पर्दा ऊ दुःखी हुन्छ, र त्यस खसीप्रति दया जाग्छ । यस बारेमा उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

घरमा नै पालिराखेको खसी काटिने भएको हुनाले उसलाई नराम्रो लागिरहेको थियो । उसलाई आफ्नो खसीको खुब माया लागेको थियो । उसको खसीको नाम मुने थियो । ऊ मुनेलाई असाध्यै माया गर्थ्यो । ऊ मुनेलाई घाँस दिने र चराउन लाने गर्थ्यो । मुने पनि शिवुलाई चिन्थ्यो र देख्ने बित्तिकै कराउँथ्यो । यसरी उनीहरू बारीतिर जाँदा पनि दुवै रमाएर खेल्ने गर्दथे । अहिले मुनेलाई काट्ने भन्दा उसलाई नराम्रो लागिरहेको थियो (पृ. १३) ।

(ङ) रिस

स्वर्णिमा बालउपन्यासका बालपात्रमा रिसको संवेग पनि पाइन्छ । आफूले उपहार दिएको स्वर्णिमाको तस्विर फोहोरमा फालिएकामा शिवुलाई रिस उठ्छ । स्वर्णिमाका बाबुको हराएको मोबाइल शिवुका कारणले फेला पर्छ, तर स्वर्णिमाका बाबुले उल्टै शिवु र उसका बाबुलाई शड्का गरी पुलिसकहाँ पुऱ्याउँछ । यसरी आफूमाथि अन्याय परेको कुराले शिवुलाई रिस उठ्छ ।

रिसको संवेग स्वर्णिमामा पनि छ । शिवुले जिस्क्याउँदा स्वर्णिमा रिसाउँछे । शिवुले स्वर्णिमाको सिङ भएको चित्र बनाइदिन्छ । आफूलाई त्यसरी जिस्क्याउँदा स्वर्णिमालाई रिस उठ्छ र ऊ शिवुलाई खेद्न थाल्छे ।

यस प्रकार स्वर्णिमा उपन्यासका बालपात्रमा रिसको संवेग देखिन्छ ।

(च) प्रेम

स्वर्णिमा बालउपन्यासका बालपात्रमा विपरीत लिङ्गीप्रतिको आकर्षण पाइन्छ । यस उपन्यासको मुख्य विषय पनि यही हो । विपरीत लिङ्गीप्रतिको आकर्षण शिवुमा तीव्र रूपमा रहेको पाइन्छ । छिमेकमा बस्ने हामिकी छोरी स्वर्णिमालाई शिवु अत्यन्त मन पराउँछ । ऊ स्वर्णिमालाई हेर्न, देख्न र भेट्न सधैं लालयित हुन्छ । ऊ स्वर्णिमा घर बाहिर निस्कने समयको प्रतीक्षा गर्छ । त्यसरी नै स्कूलबाट फर्कने समयको पनि प्रतीक्षा गर्छ ।

शिवु स्वर्णिमाको घर जान चाहन्छ । सामान पुऱ्याउने निहुँमा स्वर्णिमाको घर जान पाउँदा ऊ खुसी हुन्छ । एकदिन स्कूलबाट फर्केकी स्वर्णिमालाई घरमा ल्याएर उसको चित्र बनाइदिन पाउँदा शिवु अत्यन्त खुसी हुन्छ । उसले स्वर्णिमाको जन्मदिनमा त्यही चित्र उपहार दिन्छ । त्यसरी उपहार दिएको चित्र फोहोर फ्याँक्ने ठाउँमा देखेर त्यसलाई उसले उठाएर ल्याउँछ, र जतन गरी राख्छ । शिवु स्वर्णिमालाई देख्न नपाउँदा छटपटिन्छ, बेखुसी बन्छ । स्वर्णिमाहरू केही समय काठमाडौँ गएका बेला ऊ अत्यन्त दुःखी बन्छ । मौका पर्दा शिवुले स्वर्णिमाको गालामा म्वाइँ खाइदिन्छ । स्कूलमा भएको कार्यक्रममा आगलागी भएको बेला शिवुले आगो बलिरहेको ठाउँमा गएर स्वर्णिमालाई बचाएर ल्याएको छ ।

शिवु स्वर्णिमासँग जिस्कने ठट्टा गर्ने र माया गर्ने गर्छ । यो सबै लैङ्गिकताको प्रवृत्ति हो । स्वर्णिमा पनि विपरीत लिङ्गी साथी शिवुप्रति आकर्षित छे । ऊ लुकेर शिवुसँग खोलामा जान्छे । शिवु र स्वर्णिमा सँगै खेल्छन्, एक आपसमा जिस्कन्छन् । अप्ठ्यारो पर्दा एकले अर्कालाई अँगालो मार्छन् । यस प्रकार स्वर्णिमा उपन्यासमा लैङ्गिकताको प्रवृत्ति देखिन्छ ।

४.२ समाज बालमनोविज्ञान

स्वर्णिमा उपन्यासमा समाज बालमनोविज्ञानअन्तर्गत अनुकरण, प्रतिस्पर्धा, सहयोगी भावना, सामाजिक स्वीकृति जस्ता सकारात्मक सामाजिक भावनाका चित्रण पाइन्छ। यसमा भगडालुपन, रबाफ, स्वार्थ, पूर्वाग्रह, प्रतिशोध जस्ता असामाजिक व्यवहारको पनि चित्रण गरिएको छ।

स्वर्णिमा उपन्यासका बालपात्रमा प्रहसन वृत्ति पनि पाइन्छ। उपन्यासको बालपात्र शिवुमा यो प्रवृत्ति बढी पाइन्छ। उसको स्वभावका बारेमा उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

कहिलेकाहीं भने ऊ उटपट्याइ कामहरू पनि गर्थ्यो। ...ऊ अरूलाई मूर्ख बनाएर आफू हाँस्नु र अरूलाई हसाउने मजा लिन्थ्यो। ...ऊ अरूको कार्टुजस्तो चित्र बनाएर पसलमा राखिदिन्थ्यो (पृ. २)।

शिवु स्वर्णिमालाई हँसाउने र ठट्टा गर्ने गर्थ्यो। उसले स्वर्णिमाको सिङ भएको चित्र बनाएर उसलाई जिस्क्याउने गर्थ्यो। स्कूलका साथीहरूलाई जिस्क्याउने र विभिन्न प्रकारका अभिनय गर्ने स्वभाव पनि शिवुमा थियो। यस प्रकार स्वर्णिमा उपन्यासका बालपात्रमा प्रहसन वृत्ति पाइन्छ।

स्वर्णिमा उपन्यासमा बालबालिकाहरूमा ठुलो, सानो, धनी, गरिव, तराई मूल, पहाडिया मूल आदि विभाजनकारी विषयको भाव हुँदैन। समाजले यस्ता विभेदकारी मान्यता बालबालिकामा घुसाइ दिन्छन् भन्ने देखाइएको छ। उपन्यासको बालपात्र शिवु तराईमूलको हो। ऊ गरिव परिवारको बालपात्र हो। स्वर्णिमा पहाडिया मुलकी धनी बाबुकी छोरी हो। शिवु र स्वर्णिमामा आफू कुन परिवार हौं भन्ने कुराको मतलब छैन। उनीहरू एक अर्कालाई समान व्यवहार गर्छन्। यस प्रकार बाह्य दुनियाँको प्रभाव नगर्दासम्म बालकहरूमा ठुलो, सानो, धनी, गरिव भन्ने भेदभाव हुँदैन। सामाजिक कारणले विस्तारै उनीहरूमा त्यस्ता भावहरू जन्मिन्छन् भन्ने कुरा स्वर्णिमा उपन्यासमा देखाइएको छ।

स्वर्णिमा उपन्यासका बालपात्रमा खेलप्रियता पाइन्छ। शिवु तथा स्वर्णिमा दुवैमा यो प्रवृत्ति पाइन्छ। शिवु तथा स्वर्णिमा दुवै जना साइकल खेल्ने गर्छन्। खोलामा गएर माछा मार्ने, खुला ठाउँमा गएर दौडिने, उफ्रिने उनीहरूको बानी छ। उनीहरूमा रहेको खेलप्रियताका बारेमा उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

स्वर्णिमाले राजमार्गमा साइकल खेल्न थालेपछि शिवुले पनि आफ्नो साइकल कुदाउन थाल्यो।शिवु स्वर्णिमाको टमीलाई जिस्क्याउँदै साइकल कुदाउन थाल्यो। उनीहरू हाँस्दै खेल्न थाले। ...शिवु र स्वर्णिमा निकै बेर रमाउँदै खेले। शिवु स्वर्णिमालाई जिस्क्याएर सानिमा भन्ने गर्दथ्यो। स्वर्णिमा रिसले भुतुकक हुन्थ्यन्। उनी रिसाएको शिवुलाई औधी मन पर्दथ्यो। यसरी शिवु र स्वर्णिमा राजमार्गमा निकैबेर खेलेर आआफ्नो घर लागे (पृ. १०)।

स्वर्णिमा उपन्यासमा मधेसमा भएको आन्दोलनका कारण मिलेर बसेका भिन्न समुदायका मानिसहरूमा शङ्का र शत्रुता जन्मिएको र त्यसको असर बालबालिकामा पनि परेको देखाइएको छ। यसैगरी बालकहरूमा धनी गरिव, यो जात ऊ जात, ठुलो सानो भन्ने भेदभाव हुँदैन तर समाजका कारण उनीहरूमा त्यस्ता भावनाहरू जन्मिन्छन् भन्ने देखाइएको छ। यस प्रकार बालकमा हुने समभाव र बालकमा पर्ने बाह्य प्रभाव आदिको चित्रण पनि यसमा पाइन्छ।

४.३ बालमनोग्रन्थिको अवस्था

स्वर्णिमा बालउपन्यासमा परपीडन, स्वपीडन, उच्चता, हीनता जस्ता मनोग्रन्थिको चित्रण पाइन्छ। यस उपन्यासमा बालपात्रको सपनाको चित्रण पनि गरिएको छ। स्वर्णिमाको बाबुलाई विद्रोहीहरूले अपहरण गरेपछि उनीहरूको परिवारमा रुवाबासी चल्छ। उनीहरू चिन्तामा डुबेका हुन्छन्। यस घटनाले शिवुको मनमा पनि पिर र डर थपिन्छ। यही पृष्ठभूमिमा एकरात शिवुले स्वर्णिमा भन्त्याडमा लडेको र उसको चुरा फुटेको, स्वर्णिमाको बाबु

मरेको सपना देख्छ । शिवु जहिले सुकै स्वर्णिमाका लागि चुरा किन्न खोज्छ । उसले सपनामा पनि स्वर्णिमालाई चुरा किन्न खोजेको छ । उनीहरूको घरमा अपहरणमा परेका स्वर्णिमाका बाबुको ज्यानको बारेमा छलफल हुन्छ । कतै अपहरणकारीले उनको ज्यानै लिने हुन् कि भन्ने छलफल भइरहन्छ । यही पृष्ठभूमिमा शिवुले उनलाई अपहरणकारीले मारिदिएको सपना देखेको छ । यस प्रकार स्वर्णिमा उपन्यासमा बालबालिकाको मनमा गम्भीर प्रभाव पार्ने विषय नै सपनामा आउँछन् भन्ने देखाइएको छ । यसमा सपनाका माध्यमबाट बालमनोविज्ञानको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

५. निष्कर्ष

शर्मिला खड्का (दाहाल) द्वारा लिखित सानी (२०६०) बालउपन्यासमा सानी नामकी बालपात्र छे । उपन्यास त्यही सानीको विषयमा केन्द्रित छ । उपन्यासका घटनाहरू सानीमै केन्द्रित छन् । उपन्यासमा सानीको बालमनोविज्ञानका विविध पक्षको चित्रण गरिएको छ । सानी उपन्यासमा सानीका अतृप्त चाहनाहरूको परिपूर्तिका रूपमा सपना आएको छ । सानीले सपनामा आफ्नी आमा परीका रूपमा आएको, आमासँग सुस्मिताको जन्मदिनको पार्टीमा भएको बेइज्जतिको कुरा गरेको जस्ता वास्तविक जीवनसँग सम्बन्धित कुरा आएका छन् । बालकहरू आमाको मायाका भोका हुन्छन् भन्ने विषयमा केन्द्रित यस उपन्यासमा विभिन्न संवेगहरूको चित्रणका साथै बालमनोग्रन्थिको चित्रण भएको छ । उनको अर्को बालउपन्यास स्वर्णिमा (२०६९) तराईको परिवेशमा लेखिएको छ । पहाडीया मूलकी धनी परिवारमा जन्मेहुर्केकी स्वर्णिमा तराई मूलको सामान्य परिवारमा जन्मेहुर्केकी शिवुका बिचको सम्बन्ध र यी दुवै बालपात्रको मनोविज्ञानमा केन्द्रित भएर यो उपन्यास लेखिएको छ । यसमा विभिन्न संवेगहरूको चित्रणका साथै समाज बालमनोविज्ञानको सन्दर्भको चित्रण भएको छ । यस बालउपन्यासमा बालबालिकाहरूमा ठुलो, सानो, धनी, गरिव, तराई मूल, पहाडिया मूल आदिको विभेद र विभाजनको भाव हुँदैन तर समाजले यस्ता विभेदकारी मान्यता बालबालिकामा घुसाइ दिन्छन् भन्ने देखाइएको छ । तराईमूलको, गरिव परिवारको बालपात्र शिवु र पहाडिया मूलकी धनी बाबुकी छोरी स्वर्णिमामा आफू कुन परिवार हौं भन्ने कुराको मतलब छैन । उनीहरू एक अर्कालाई समान व्यवहार गर्छन् । तर सामाजिक परिवेशले उनीहरूमा विभाजन गर्दै लगेको देखाइएको छ । यी दुवै उपन्यासमा बालकमा हुने खेलप्रियतालाई देखाइएको छ । बालमनोविज्ञानका विविध पक्षको चित्रणका दृष्टिले यी दुवै उपन्यास सफल देखिन्छन् ।

सन्दर्भसूची

- खड्का (दाहाल), शर्मिला (२०६३), मित्रताको महत्त्व, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
(२०६३), सानीको साहस, काठमाडौं : तेजबहादुर दाहाल ।
(२०६४), सिन्केको सफलता, काठमाडौं : स्वर्णिमा नव साहित्य प्रकाशन ।
(२०६६), सानी, चौथो संस्करण (प. सं. २०६०), काठमाडौं : स्वर्णिम नव साहित्य प्रकाशन ।
 (२०६७), साने बन्यो सन्तबहादुर, काठमाडौं : स्वर्णिमा नव साहित्य प्रकाशन ।
 (२०६८), स्वर्णिमा, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 (२०६९), सुइरे र भुइँफुटे, काठमाडौं : स्वर्णिमा नव साहित्य प्रकाशन ।
 ढकाल, यादेवी (२०७४), “नेपाली बालउपन्यासमा बालमनोविज्ञान”, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, दाङ ।
 पाण्डेय, जगदानन्द (इ.१९६६), बालमनोविज्ञान, पंचम संस्करण, वाराणसी : तारा पब्लिकेशन्स ।
 Freud, Sigmund. 1991. *The Essentials of Psychoanalysis*. Ed. By Anna Freud, London, New York: Penguin Books